

שיבת הפתל - ירושלים

שיחת הגאון הרב אביגדר הלוי נבנצל שליט"א

לפרשת בא תשע"ד

טעם ריבוי המצוות בענין איסור חמץ וזכירת יציאת מצרים

חומרת איסור חמץ - ללמוד על יסוד הזריזות

התורה מצוה: "שִׁבְעַת יָמִים מִצּוֹת תֹּאכְלוּ... וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַמִּצְוֹת" (שמות יב, טו-יז) שלא יחמיצו. והנה, בענין זה של מצות אכילת מצה ואיסור אכילת חמץ, ישנן הרבה מצוות בתורה: ישנו חיוב "עֲשֵׂה" לאכול כזית מצה בליל ראשון של פסח; ישנה מצוה של "שִׁבְעַת יָמִים מִצּוֹת תֹּאכְלוּ" (שם, טו), שהיא לדעתי לאו הבא מכלל עשה, שאם תרצה לאכל לחם בפסח, תאכל אותו מצה ולא חמץ; ישנו לאו שלא לאכול חמץ בפסח, שענשו חמור מאד (כרת); ישנו איסור הנאמר "אִסוּר בַּפֶּסַח; יִשְׁנו אִסוּר בַּל יֵרָאֵה וּבַל יִמְצָא" (שם, יט), ישנו חיוב של "תִּשְׁבִּיתוּ שָׂאֵר מִבְּחֵיכֶם" (שם, טו), איסור "לֹא תִזְבַּח עַל חֶמֶץ דָּם זָבָחִי" (שם כג, יח), איסור אכילת חמץ אפילו בערב פסח אחרי חצות - הרבה מצוות, שכולן סובבות סביב הענין של איסור חמץ בפסח ואכילת מצה. גם חז"ל החמירו באיסור חמץ, ואמרו שחמץ בפסח אוסר את תערובתו אפילו במשהו, [שלא כשאר האיסורים, שבטלים בששים (עי' או"ח סי' תמ"ד ס"א ומשנ"ב שם סק"א)]. נשאלת אפוא השאלה: למה החומרה הגדולה הזו וריבוי המצוות סביב איסור חמץ, יותר מבשאר איסורי מאכלות?

אולי מותר לומר כך: חומרתו של איסור חמץ, והמצוות הרבות סביבו, נובעות מכך שאיסור חמץ ומצות מצה מרמזים ליסוד הזריזות בעבודת ה'. חז"ל הרי דרשו, "וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַמִּצְוֹת - אֵל תִּקְרָא אֶת הַמִּצְוֹת" אלא אֶת הַמִּצְוֹת. כדרך שאין מחמיצין את המצות, כך אין מחמיצין את המצוות (עי' רש"י שם). כלומר, באיסור חמץ ובמצות מצה נרמז היסוד של זריזות בעבודת ה'. כשם שבמצה כל אחד יודע, שאם לא תשגיח ולא תזדרז היא תחמיץ, כך גם במצוות. אם לא עושים אותן בזריזות, עלולים להחמיץ את המצוה. אמנם בשאר ימות השנה מותר לנו לאכול חמץ, אבל בשבוע של פסח התורה מרחיקה אותנו מאד מהחמץ, כדי ללמדנו "שכל מעשה הצדיקים במהירות" (במדבר י, ה), ובלי מהירות וזריזות זו - עבודת ה' לוקה בקסר גדול, כפי שמאריך הרמח"ל לבאר ב"מסילת ישרים" (פרק ז). עבודת ה' שנעשית בלי זריזות, מעידה על העובד, שהוא עושה את הדברים מתוך הכרח וכפייה, ולא מתוך רצון ושמחה¹.

השגחת ה' - בדקדוק גמור

אבל יתכן שהחומרה של איסור חמץ בפסח, לא באה רק כדי ללמדנו את ענין הזריזות, אלא גם כדי ללמד אותנו יסוד חשוב אחר באמונה, והוא - הדקדוק הגדול שישנו בהשגחת ה' בעולמו. הרי השמירה על המצות שלא יחמיצו, נעשית, בין השאר, ע"י שמירה מדוקדקת על מסגרת הזמן של ח"י דקות, ולשמירה זו דרוש מאמץ מיוחד, כידוע. דבר זה מזכיר לנו, שגם קיום גזרת "גֵר יִהְיֶה יָרְעֶךָ פָּאֲרֵץ לֹא לָקֵם" וכו' (בראשית טו, יג), היה תוך דקדוק גדול מצדו של הקב"ה על שמירת מסגרת הזמן שנקבעה בגזרה. הרב מבריסק זצ"ל הרי באר, שגזרה זו כללה בעצם שתי גזירות: גזרת

גלות - "גֵר יִהְיֶה יָרְעֶךָ", וגזרת שעבוד - "וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם", ושתייהן נקבעו למשך "אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה"² (שם). והנה, למעשה לא היו ישראל במצרים ארבע מאות שנה, אלא רק מאתיים ועשר שנים (רש"י שם). כיצד אפוא התקיימה גזירת "אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה"? ענו על זה חז"ל בשני אופנים: א' מְנַן אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה התחיל כבר מלידת יצחק אבינו (רש"י שם, ב') המצרים הכבידו את עולם על ישראל יותר ממה שהיה בכלל הגזירה, וקושי נוסף זה היה שקול כארבע מאות שנות שעבוד של הגזרה המקורית³. ובאר הרב מבריסק, ששני תירוצים אלו מכוונים כנגד שתי הגזירות הנ"ל. גזירת "גֵר יִהְיֶה יָרְעֶךָ... אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" התקיימה על ידי שהמנין התחיל כבר מלידת יצחק, וגזירת "וְעַבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה" התקיימה על ידי קושי השעבוד⁴.

והנה, שתי הגזרות הללו היו צריכות להתקיים במלואן, ואם אחת היתה נשלמת בעוד שהאחרת לא הושלמה עדיין, לא היו יכולים לצאת ממצרים עד שתושלם גם השנייה. מאידך גיסא, אם היו נשארים במצרים עד שתושלם הגזירה השנייה, היו סובלים מן הראשונה יותר מארבע מאות שנה. הקב"ה היה צריך אפוא לסדר, ששתי הגזרות תסתיימנה ברגע אחד, כדי שלא ישארו אף רגע אחד מיותר במצרים. זהו שאומרים בהגדה של פסח: "ברוך המקום ברוך הוא... שהקב"ה חישב את הקץ לעשות" וכו'. מהו השבח הגדול בזה, שהקב"ה חישב מתי קלים ארבע מאות שנה מברית בין הבתרים? כל כך קשה למנות ארבע מאות שנה?! אלא השבח הוא על כך, שהקב"ה סידר שקושי השעבוד יהיה בדיוק במשקל כזה, כך ששתי הגזרות תושלמנה ברגע אחד ממש. הרי שגאולת מצרים מלמדת אותנו, שהנהגת ה' היא מדוקדקת מאד. אין אצלו "בערך". הכל נעשה בדקדוק גמור.

דיברתי פעם בבית הכנסת על כך, שבלייל הסדר צריך לדקדק לאכול כזית מצה בכדי אכילת פרס, ולא פחות מזה (לא בשיעור המצה, ולא במהירות האכילה). שאל אותי אחד הנוכחים: למה צריך לדקדק כל כך? מה יקרה אם יאכל "בערך" כזית בכדי אכילת פרס? עניתי לו, שאם יאכל "בערך" כזית בכדי אכילת פרס, הוא ישב אחרי מאה ועשרים שנה "בערך" בגן עדן!... כי אין "בערך". או שְׁקִימָתָ אֵת הַמִּצְוָה, או שלא קִימָתָ. תפילין צריכות להיות מרובעות בדיוק, ולא "בערך", וגם צורת האותיות בתוכן צריכה להיות בדיוק כפי הנדרש, ולא "בערך". אם האל"ף היא רק "בערך" אל"ף, והבי"ת רק "בערך" בי"ת - התפילין פסולות לגמרי, ולא רק "בערך". גם סוכה ואתרוג צריכים להיות כשרים בדיוק ולא בערך, והנוטל אתרוג שהוא רק "בערך" כשר - לא עשה ולא כלום. כך גם בשאר המצוות, וכך גם במצה. אם אכלת כזית בכדי אכילת פרס, יצאת ידי חובה ומגיע לך גן עדן, ואם אכלת מעט פחות מכזית, או שאכלת כזית אבל בזמן שהוא מעט יותר מכדי אכילת פרס - לא יצאת ידי חובה, ולא מגיע לך גן עדן. פחות מהודר - מועיל, אבל "בערך" כשר - לא מועיל. משל למה הדבר דומה? למקרה שמספר הטלפון של מישוהו הוא 1234567, ובמקום לחייג כך, תחייג 1234568, שזה "בערך" אותו מספר!... כמובן שלא תשיג את האדם המבוקש, כי לא חייגת בדיוק את המספר הנכון. כך

ושוטפים ומגעילים כלים, ומוכרים את החמץ, ובודקים את החמץ, ושורפים את החמץ, שלא יהיה חלילה פירור אחד של חמץ בבית! אח"כ בליל הסדר אוכלים פסח, ומצה, ומרור, ומספרים ביציאת מצרים, ושבעה ימים אוכלים רק מצות ולא חמץ, ולא הולכים לעבודה, ובזמן שבת המקדש קיים אוכלים קרבנות, וגם מצוות נוספות יש זכר ליציאת מצרים: שבת - זכר ליציאת מצרים (דברים ה, טו); ימים טובים - זכר ליציאת מצרים; תפילין - זכר ליציאת מצרים (שמות יג, ט); ציצית - מזכירה את יציאת מצרים (עי' רש"י במדבר טו, מא); וכן בכל יום בבקר ובערב מזכירים את יציאת מצרים בקריאת שמע⁶... מה כל "העזת וְהַחֲקִים וְהַמְשַׁפְּטִים" האלה? מדוע יש צורך במצוות רבות כל כך זכר ליציאת מצרים? - כך שואל הבן החכם.

ומה עונים לו? - "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". אסור לאכול אחרי הפסח שום דבר. למה? הרי עשיתי כל מה שצריך! אכלתי מצה, אכלתי מרור, אכלתי קרבן חגיגה וקרבן פסח, שתיתי ארבע כוסות, למה שלא אוכל עכשיו עוד משהו, אם נשאר לי תיאבון אחרי כל ה"כזיתים" הללו? - לכאורה טעם האיסור הוא, מפני שצריך לאכול את הפסח על השובע⁷ (פסחים ע, א). לכן גזרו חז"ל שלא לאכול אחרי הפסח שום דבר נוסף, כדי שיהיה לאכול את הפסח על השובע⁸.

ולמה צריך לאכול את הפסח על השובע? - לכאורה, מפני שכך הדין בכל הקרבנות, שצריך לאכול על השובע, כדי שתהא אכילתם אכילה חשובה המביאה לידי שביעה⁹. אבל האמת היא שקשה לפרש כן, וזאת מחמת שני טעמים: א' בשאר הקרבנות - למרות שגם אותם צריך לאכול על השובע - לא קיים הדין הזה, שאסור לאכול אחריהם שום דבר. וא"כ קשה, למה רק בקרבן פסח תקנו כן. ב' הרי בליל פסח יש שני קרבנות שצריך לאכול - קרבן פסח וקרבן חגיגה. ומבואר בגמרא, שאת החגיגה הבאה עם הפסח יש לאכול תחילה, כדי שיהא הפסח נאכל על השובע (שם). ואם אכילת הפסח על השובע נעשית מחמת שכן הדין בכל קרבן, למה תקנו שדוקא החגיגה תאכל תחילה כדי שיאכל הפסח על השובע? ולמה לא יוכל אדם לעשות להפך, לאכול את הפסח תחילה, כדי שתהא החגיגה נאכלת על השובע? והרי גם בחגיגה ישנו דין זה, שצריך לאכול על השובע¹⁰!

ואכן, בירושלמי אמרו טעם אחר שבגללו יש לאכול את הפסח על השובע. התורה הרי ציוותה בקרבן פסח, "וְעָצֶם לֹא תִשְׁבְּרוּ בו" (שמות יב, מו). מבאר אפוא הירושלמי, שלכן תקנו חז"ל לאכול את הפסח על השובע, כדי "שלא יבוא לידי שבירת עצם" (ירושלמי פסחים פ"ו ה"ד). "שאם לא היה בא על השובע, מתוך שהוא רָעַב לאכול הבשר שסביב העצמות, היה בא לידי שבירתן" (תוס' פסחים ע, א ד"ה לאו), והיה עובר בלאו¹¹.

והנה, כבר הקשו התוספות, שאם זה הטעם שהפסח צריך להאכל על השובע, ומפני זה אמרו "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן", למה אמרו גם במצה "אין מפטירין אחר מצה אפיקומן"? (פסחים קיט, ב) והרי במצה אין איסור שבירה! אדרבה, לוקחים את האפיקומן דווקא מהמצה השבורה! מדוע אפוא אסור לאכול שום דבר לאחר מצת האפיקומן?

יש ראשונים שכתבו, שכיון שמצת האפיקומן נאכלת זכר לקרבן פסח שהיה נאכל בסוף הסעודה, לכן - זכר לפסח - קבעו גם במצה דין זה, שלא לאכול אחריה שום דבר, כמו בקרבן פסח¹². אבל התוספות לא כתבו כן, אלא כתבו, שלפי מי שסובר ש"אין מפטירין אחר מצה אפיקומן", הטעם בדין זה שאין מפטירין אחר הפסח (בזמן המקדש) והמצה (בזמן הזה) אפיקומן, אינו כפי שאמרו בירושלמי - כדי שיאכל את הפסח על השובע ולא יבוא לשבירת עצם - אלא טעם אחר יש בזה.

גם בקיום המצוות. צריך לעשות אותן בדיוק כפי שה' רוצה, וְלֹא בְעֵרֶךְ - אין ערך.

המצה היא המפתח ליסוד הזה. לזכור מתוך הדיוק הנדרש במצות מצה, שגם בשאר המצוות נדרשת דיקנות. אולי מחמת זה החמירה התורה כל כך באיסור חמץ יותר מבשאר איסורי מאכלות, כדי ללמד אותנו את הזהירות במצוות כל השנה. אולי כך מותר להסביר.

חמץ - רמז לגאווה

אבל אולי מותר לומר עוד הסבר, למה הקפידה התורה על חמץ יותר משאר איסורי אכילה שבתורה. החמץ הרי רומז למידת הגאווה, כפי שמסביר ה"חינוך" בטעם האיסור של "כָּל שָׂאֵר וְכָל דְּבַשׁ לֹא תִקְטְרוּ מִמֶּנּוּ אֲשֶׁה לָהּ" (ויקרא ב, יא) - "לפי שהשאר מגביה עצמו, וכן הדבש מעלה רתיחתו הרבה, לכן נתרחקו, לרמוז כי תועבת ה' כל גבה לב" (ספר החינוך מצוה קי"ז). העיסה תופסת מקום מועט, אבל השאר שניתן בה גורם לה להתנפח ולהגדיל את ממדיה⁵. דבר זה רומז למידת הגאווה, ולכן אין חֲפֵץ לה' בזבח כזה, כי "תוֹעֵבַת ה' כָּל גִּבַּה לֵב" (משלי טז, ה).

המדה של פרעה היא הגבהות. "אֲשֶׁר אָמַר לִי יְאֹרִי וְאֲנִי עֲשִׂיתָנִי" (יחזקאל כט, ג). המדה של משה רבינו זו הענוה, "מִי אֲנֹכִי כִּי אֶלֶף אֶל פְּרַעֲה" (שמות ג, יא), "וְיִהְיֶה מִשָּׁה עָנּוּ מְאֹד מִכָּל הָעָדָם אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאָדָמָה" (במדבר יב, ג). גם לשאר צדיקים יש ענוה. אברהם אבינו אומר "וְאֲנֹכִי עֶפְרָא וְאֶפְרָ" (בראשית יח, כו), דוד המלך אומר "וְאֲנֹכִי תוֹלַעַת וְלֹא אִישׁ" (תהלים כב, ז). מדת הצדיקים היא ענוה, ומדת הרשעים היא גבהות וגאווה. על זה רומז איסור חמץ, גם בקרבנות וגם בשבעת ימי פסח, להתרחק מהגאווה, כי "תוֹעֵבַת ה' כָּל גִּבַּה לֵב". זה אולי הענין שבגללו הקפידה התורה על חמץ יותר משאר איסורי אכילה שבתורה.

שאלת הבן החכם - והתשובה

בדומה לריבוי המצוות סביב איסור חמץ ואכילת מצה, כך גם לגבי זכירת יציאת מצרים מצינו ריבוי מיוחד של מצוות. הבן החכם שואל בהגדה: "מָה הָעֵצָה וְהַחֲקִים וְהַמְשַׁפְּטִים אֲשֶׁר צִוְּהָ ה' אֱלֹהֵינוּ אִתְּכֶם"? (דברים ו, כ) אומר בעל ההגדה: "אף אתה אמור לו כהלכות הפסח, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". וצריך להבין: וכי זו ההלכה היחידה בפסח, שאסור לאכול אחר הפסח אפיקומן? הרי ישנם עוד הרבה עֲדוֹת חוקים ומשפטים בפסח! למה לא אומרים לחכם גם אותם? ובכלל, הרי הלכה זו, שאסור לאכול אחר הפסח אפיקומן, אינה מן התורה כלל, רק מדרבנן, ולמה בחר בעל ההגדה לומר לחכם דוקא אותה?

אז הפשט הפשוט הוא, שיש לְלַמֵּד את הבן החכם לא רק הלכה זו, אלא את כל הלכות הפסח, עַד 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' [שהיא ההלכה האחרונה במסכת פסחים (פ"י מ"ח)], ובכך מקבל באמת החכם תשובה לשאלתו, "מָה הָעֵצָה וְהַחֲקִים וְהַמְשַׁפְּטִים אֲשֶׁר צִוְּהָ ה' אֱלֹהֵינוּ אִתְּכֶם".

ובכל זאת, היות ולא נאמר במפורש "אף אתה אמור לו כהלכות הפסח עַד 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'", אולי מותר לומר גם פירוש אחר בדברים. אולי הכונה היא כן: החכם שואל, "מָה הָעֵצָה וְהַחֲקִים וְהַמְשַׁפְּטִים אֲשֶׁר צִוְּהָ ה' אֱלֹהֵינוּ אִתְּכֶם". כלומר, למה צריך כל כך הרבה מצוות, עֲדוֹת, חוקים ומשפטים, וכולם זכר ליציאת מצרים? זמן רב לפני פסח מתחילים כבר לנקות את הבית, ממרקים

והוא - כדי "שיהא טעם מצה ופסח בפיו"¹³ (תוס' פסחים קכ, א סוף ד"ה מפטירין).
 מהו הענין בזה? למה צריך שישאר טעם מצה ופסח בפיו?¹⁴
 כמדומני שהסבר הדבר הוא כפי שבאר הג"ר יחיאל מיכל שלזינגר זצ"ל, מיסד ישיבת קול תורה. הוא הסביר כך: התורה אומרת, "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, פי בחפזון יצאת מארץ מצרים, למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים על ימי חמץ" (דברים טו, ג). כלומר, התורה רוצה, שע"י סיפור יציאת מצרים וע"י המצות והפסח שתאכל בלילה הזה, תזכור את יציאת מצרים כל ימי חייך. [אמנם ממילא צריך להזכיר את יציאת מצרים בכל יום ובכל לילה, אבל זכירה זו הרי נלמדת מפסוק זה עצמו: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים על ימי חמץ" - הימים, כל ימי חייך - הלילות (משנה ברכות יב, ב). ומשמע אפוא, שזכירה זו צריכה לבוא מתוך אכילת המצה והפסח של ליל ט"ו בניסן, שהיא תהיה הגורם לכך שתזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך]. זהו הטעם לכך, שרוצים שישאר טעם מצה בפה. לרמז לך, שבעצם היה צריך שטעם זה ישאר בפיך כל ימי חייך, אלא שאי אפשר לומר לאדם שלא לאכל כלום מליל פסח זה עד ליל פסח הבא, לכן אומרים לו, שלפחות בלילה הזה, אחרי אכילת האפיקומן, לא יאכל שום דבר. לרמז, שטעם המצה צריך ללוות אותך, ואם תאכל משהו לאחר האפיקומן, הטעם האחרון יפחך את הטעם הראשון.

זוהי אפוא התשובה לשאלתו של החכם, למה צריכים כל כך הרבה מצוות זכר ליציאת מצרים. התשובה היא - "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". כמו שאתה מבין, שאם תאכל עוד משהו אחרי מצת האפיקומן, יצא טעם המצה מן הפה, כך גם בידעות השכל. אמנם רכשת בליל פסח ידיעות חשובות, איך הכה ה' את מצרים בעשר מכות מופלאות שמראות את שליטתו המוחלטת של הקב"ה בטבע - אבל אח"כ, בחול המועד, או אחרי החג, אתה שומע שאובאמה אמר כך, ואבו מאזן עשה כך, ונתניהו החליט כך, ויאיר לפיד אמר כך, ואתה מתחיל לקבל רושם כאילו ישנם כוחות נוספים שפועלים בעולם, ושוכח מה שלמדת בליל הסדר, שרק דבר ה' פועל בעולם, ואם אבו מאזן או נתניהו פועלים, הרי זה בגלל שהקב"ה גזר שיפעלו כך, ואם אמריקה פועלת או אינה פועלת, גם זה רק מפני שכך ה' גזר. את זה נוטים לשכוח כששומעים את החדשות בעיתון וכדו', כי טעם אחרון משכח את הראשון - את מה

זוהי אפוא התשובה לשאלתו של החכם, למה צריכים כל כך הרבה מצוות זכר ליציאת מצרים. התשובה היא - "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". כמו שאתה מבין, שאם תאכל עוד משהו אחרי מצת האפיקומן, יצא טעם המצה מן הפה, כך גם בידעות השכל. אמנם רכשת בליל פסח ידיעות חשובות, איך הכה ה' את מצרים בעשר מכות מופלאות שמראות את שליטתו המוחלטת של הקב"ה בטבע - אבל אח"כ, בחול המועד, או אחרי החג, אתה שומע שאובאמה אמר כך, ואבו מאזן עשה כך, ונתניהו החליט כך, ויאיר לפיד אמר כך, ואתה מתחיל לקבל רושם כאילו ישנם כוחות נוספים שפועלים בעולם, ושוכח מה שלמדת בליל הסדר, שרק דבר ה' פועל בעולם, ואם אבו מאזן או נתניהו פועלים, הרי זה בגלל שהקב"ה גזר שיפעלו כך, ואם אמריקה פועלת או אינה פועלת, גם זה רק מפני שכך ה' גזר. את זה נוטים לשכוח כששומעים את החדשות בעיתון וכדו', כי טעם אחרון משכח את הראשון - את מה

השיחה נערכה לפי הבנתו של העורך,
 וכל טעות או חסרון (אם ישנם) יש לתלות בעורך בלבד.

1. בירושלמי (שבת פ"א ה"א) הקשו על בן עזאי דס"ל מהלך כעומד דמי, איך יתחייב המעביר ד' אמות ברה"ר בשבת. ותירצו, דמשכחת לה בקופץ (הובא בתוס' שבת ה, ב ד"ה בשלמא). ומובא באחרונים, שהקשה הגרע"א לנכדו, דלכאורה קשה לפ"ז, למה ביטלו חכמים מצות שופר ולולב ומגילה בשבת שמא יעבירם ד' אמות ברה"ר, והרי לבן עזאי אינו חייב אלא בקופץ, וקפיצה לא שכיחא. ותירץ לו נכדו (הג"ר לייבל איגור), דלדבר מצוה אין זה חשש רחוק שיקפץ, דלמצוה יהודי אינו הולך, אלא קופץ בזריזות!... ויש שהוסיפו על זה, דלבן עזאי לשיטתו - שאמר: "הוי רץ למצוה" וכו' (אבות פ"ד מ"ב) - שפיר יש לגזור בדבר מצוה שמא ירוץ ויעבירנו ד' אמות ברה"ר.
2. וזה דלא כדעת האבן עזרא והרמב"ן, שמשך ימי העבדות והעינוי לא נקבע מראש (עי' רמב"ן בראשית טו, יג). ולדעת האב"ע, גם משך ימי הגירות לא נקבע מראש, ורק דבר אחד נקבע מראש, שקץ הגאולה יהיה לאחר שיעברו ארבע מאות שנה מברית בין הבתרים (עי' רמב"ן שם).
3. ולכן, לאחר שבא משה לדבר עם פרעה בפעם הראשונה להוציא את בני ישראל ממצרים, הכביד פרעה את ידו עליהם, עד שמשך צעק על כך לה': "ה', למה הרעתה לָעַם הַזֶּה, לָמָּה זֶה שְׁלַחְתָּנִי. וּמֵאֲזַז בְּאֵתִי אֶל פְּרַעֲהַ לְדַבֵּר בְּשִׁמְךָ, הֲרַע לָעַם הַזֶּה" וכו' (שמות ה, כב-כג). וה' לא ענה לו על שאלתו, למה עשה כן. אבל הטעם לזה היה, כי ה' רצה למהר להוציאם ממצרים, ולכן היה מוכרח לגבור תוקף השעבוד, כדי שבזה תושלם גזירת הגלות קודם זמנה (דרושים נחמדים ממהר"ם ש"ף שנדפסו בסוף חידושיו למס' חולין - פרשת שמיני). [וכתב הצ"ח (פסחים קטז, ב ד"ה במשנה), שבגלותנו עתה הוא להפך, שאריכת הזמן משלים קושי השעבוד, כי אין לנו כח לסבול עול השעבוד כפי שהיה צריך להיות עלינו ע"פ הגזרה, ולכן במקום זה מאריך עלינו הקב"ה זמן הגלות, ומיקל מעלינו קושי השעבוד. וכן כתבו השם משמואל (ויגש תרע"ז) והשפת אמת (פסח תרמ"ב ד"ה בשיר השירים)].
4. יש שפירשו, ששתי גזירות אלו נרמזות בפסוקים: "הוא אֶהְיֶה וּמִשָּׁה אֲשֶׁר אָמַר ה' לָהֶם הוֹצִיאָנוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל צְבָאָתָם, הֵם הַמְדַבְּרִים אֶל פְּרַעֲהַ מִלֶּךְ מִצְרַיִם לְהוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵמִצְרַיִם, הוּא מִשָּׁה וְאֶהְיֶה" (שמות ו, כו-כו). דלכאורה כפל לשון יש כאן. אלא שהפסוק הראשון מכונן כנגד גזרת

- ”גַּר יְהִי וְרַעַף בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם“, ולכן נאמר בו ”אֲשֶׁר אָמַר ה' לָהֶם הוֹצִיאוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם“, היינו מגזרת הגלות. והפסוק השני מכון כנגד גזרת השעבוד, ולכן לא נאמר בו ”מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם“, אלא ”הֵם הַמְדַבְּרִים אֶל פְּרַעַה כְּלָף מִצְרַיִם לְהוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם? ׀“; היינו - מן השעבוד למצרים עצמם. וולכן בפסוק הראשון נאמר: ”אֲשֶׁר אָמַר ה' לָהֶם הוֹצִיאוּ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל צַבְאָתָם“, ופירושי: ”כל צבאם לשבט י ה ׀“, ואילו בפסוק השני לא נאמר ”לְהוֹצִיא אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל צַבְאָתָם“. משום שגזרת הגלות שעליה מדבר הפסוק הראשון, היתה על כל שבטי ישראל, לכן נאמר שם ”עַל צַבְאָתָם“, דלא כל השבטים נכללו בגזרה זו].
5. ולכן מסימני החימוץ הוא, שהבצק שהה ”עד שהגיע להשימיע קול בזמן שאדם מכה בידו עליו“ (רמב”ם הלכ' חמץ ומצה פ”ה הי”ג), שכך דרכו של בעל גאווה, שאם פוגעין בו אפילו קצת, כבר הוא משימיע קול וצווח ככרוכיא, ואינו שפל וסבלן לשתוק.
6. וכן מצות ”הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם רֵאשִׁי תְּחִלָּה“ (שמות יב, ב) - שיהיה חודש ניסן הראשון לחדשי השנה, וממנו יִמְנוּ כל החדשים (עי' רש”י ורמב”ן שם) - כונתה היא, ”שיהיה זה זכרון בְּנֵס הגדול. כי בכל עת שנזכיר החדשים יהיה הנס נזכר“, כי ”כשנקרא לְחַדֵּשׁ ניסן ראשון, ולתשרי שביעי, פתרונו: ראשון לגאולה, ושביעי אליה“ (רמב”ן שם). ונגם מצות מזוזה, לדעת הרמב”ן, יש בה זכר ליציאת מצרים (רמב”ן שם יג, טז), אע”פ שלא נזכרה בפרשיותה יציאת מצרים. ועי' בחי' מרן הגרי”ז עה”ת (סטנסיל, סוף פרשת בא), שבאר בשני אופנים כיצד נרמזה יצי”מ במזוזה].
7. ”על השובע“ פירושו ”שיהא הפסח גמר שביעתן“ (רש”י פסחים סט, ב ד”ה בזמן שבא). היינו, שיאכלנו סמוך לשביעתו, והפסח הוא זה שביאנו לשביעה. וכן כתב הרמב”ם: ”מצוה מן המובחר לאכול בשר הפסח אכילת שובע. לפיכך, אם הקריב שלמי חגיגה בארבעה עשר, אוכל מהן תחילה, ואחר כך אוכל בשר הפסח כדי לשובע ממנו“ (רמב”ם הלכ' קרבן פסח פ”ח ה”ג). וכן מפורש במאירי (פסחים שם).
8. כן הביא בעל המאור בשם ”יש שפירושו“ (פסחים כו, ב מדפי הרי”ף), וכן כתב הרמב”ן (במלחמות שם), שהטעם שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן הוא, מפני שצריך לאכול את הפסח על השובע. [וגזרה גזרו בו, שלא יאכל אפילו דברים שאינן משיביעין, ואינן באין אלא בקינוח“ (רמב”ן שם), אע”פ שמצד עצמם לא היה לנו לחוש שלא יאכל את הפסח על השובע בגלל מאכלים כאלו]. וכן דעת התוס' בתחילת דבריהם (תוס' שם קכ, א ד”ה מפטירין) [אליבא דמאן דאמר שרק בפסח נאמר דין זה, ולא במצה. אבל אליבא דמ”ד שגם במצה נאמר דין זה שאין מפטירין אחריה אפיקומן - וכדק”ל להלכה - כתבו התוס', שהטעם שאין מפטירין אחר המצה והפסח אפיקומן הוא לא כדי שיאכלם על השובע, אלא מטעם אחר, וכפי שיבואר להלן].
9. כן פירושו רש”י (פסחים פו, א ד”ה אין מפטירין) והרשב”ם (ק”ט, ב ד”ה כגון ארדיליא), שדין אכילה על השובע בקרבן פסח הוא מדין אכילה על השובע של כל הקרבנות, שהוא מטעם חשיבות וגדולה. ונגם ברש”י לעיל שם (סט, ב ד”ה בזמן שבא, ובדף ע, א ד”ה על השבע) כתב, שהטעם לדין אכילת שובע בקרבן פסח, הוא כדי שתהיה האכילה מהנהגה וחשובה].
10. ובאמת מכח קושיא זו (וגם מכח ראיות נוספות) אמר הגרי”ז זצ”ל בדעת הרמב”ם, שדין אכילת קדשים על השובע נאמר רק באכילת חלק הכהנים, ולא באכילת חלק הבעלים. ורק בקרבן פסח איכא דין אכילה על השובע גם בבעלים [אולי בגלל ההלכה המיוחדת שיש בפסח, לאכלו דרך חרות (עי' חינוך מצוה ז)]. ולכן אוכלים את החגיגה תחילה, שהרי אין בה דין אכילה על השובע, ואח”כ אוכלים את הפסח, שיש בו דין אכילה על השובע (מובא בחי' הגר”ח על הש”ס בדין אכילת פסח על השובע, בשם הגרי”ז). [אלא שבחי' הגרי”ז עמ”ס מנחות (כא, ב ד”ה יאכלו) מבוואר, שרק בדעת הרמב”ם אפשר לומר כן, שהרי הרמב”ם סובר שאין באכילת הבעלים חיוב עשה (עי' סה”מ מ”ע פ”ט), וא”כ לא שייך גם שתהיה בה מצוה מן המובחר לאכול על השובע, שאם אין מצוה, אין גם ”מצוה מן המובחר“. אבל דעת רש”י מפורשת (פסחים נט, א ד”ה בשאר ימות השנה), שגם באכילת בעלים יש מצות עשה כמו באכילת כהנים, והיא אותה מצוה עצמה כמו בכהנים. ולשיטתו נשאת השאלה, מאי שנא פסח מחגיגה לענין אכילה על השובע. וצ”ל בדעת רש”י, שכיון שהפסח חיוב מן התורה והחגיגה הבאה עמו אין חיובה מן התורה (פסחים ע, א), מוטב לקיים דין אכילה על השובע בפסח מאשר בחגיגה. ועוד י”ל, דרש”י ס”ל כהמרדכי (עי' הערה הבאה)]. [ויש לציין עוד, שלדעת ”יש שפירושו“ שהביא בעל המאור, הטעם שצריך לאכול את הפסח על השובע הוא כדי שיאמר עליו את ההלל בכרס מלאה (וכנראה ס”ל שצריך לומר את ההלל מיד לאחר אכילת הפסח, ולא יאכל אחריו דברים אחרים ויאמר ההלל אח”כ). ולפ”ז לא יקשה למה לא יאכל את הפסח לפני החגיגה, ופשוט].
11. וכתבו התוס' והרמב”ן, שזהו ג”כ טעמו של הבבלי (תוס' פסחים ע, א ד”ה לאו, ובדף קכ, א ד”ה מפטירין; רמב”ן במלחמות כו, ב מדפי הרי”ף). וצ”ל לפי דעתם, שדין אכילה על השובע מצד חשיבות האכילה קיים רק באכילת כהנים, וכנ”ל, וגם פסח לא שונה בזה משאר הקרבנות]. אבל במרדכי משמע שעיקר הטעם לאכילת הפסח על השובע הוא כרש”י (שתהא אכילה חשובה), והטעם שאמרו בירושלמי נאמר רק כדי לתרץ את הקושיא מהקדמת קרבן חגיגה. דז”ל המרדכי: ”חגיגה היתה באה קודם הפסח... כדי שיהא נאכל על השובע. ובירושלמי מפרש טעמא דהיתה באה קודם הפסח, כדי שלא יבא לידי שבירת עצם. וקשה, דלמה לי טעמא משום שבירת עצם, תיפוק לי משום טעמא דכדי שיהא הפסח נאכל על השובע. וי”ל, אי לאו טעמא משום שבירת עצם, היה קשה אמאי לא היה הפסח נאכל קודם כדי שיהא חגיגה נאכל על השובע, דהא הויה חגיגה [קדשים] כמו פסח, וקדשים נאכלין על השובע... להכי איצטריך טעמא דמפרש בירושלמי. דחגיגה באה קודם הפסח משום שיהא הפסח נאכל על השובע, ועוד טעמא אחריו טעמא משום שלא יבא לידי שבירת עצם“ (מרדכי סוף מס' פסחים - על דף קי”ז).
12. כ”כ בעה”מ והרמב”ן במלחמות.
13. ולפי זה נמצא, שהדין שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן והדין שהפסח נאכל על השובע אינם קשורים זה לזה. [ולא כפי שכתבו התוס' בתחילת דבריהם, שהטעם שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן הוא כדי שיאכל את הפסח על השובע]. דהדין שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן הוא כדי שיאמר טעם הפסח בפיו. והדין שהפסח נאכל על השובע הוא כדי שלא ישבור בו עצם (תוס'), או כדי שיאמר עליו את ההלל בכרס מלאה (ל”יש שפירושו“ שהביא בעה”מ), ”לפי שאין אומרים הלל אלא על נפש שבעה וכרס מלאה“ (תענית כה, ב).
14. הראשונים כתבו בזה טעמים שונים: בעל המאור כתב, דבעינן שיאמר טעם הפסח בפיו, כדי שלא ישכח לומר את ההלל (וע”ש שבאר, למה חששו חז”ל שישכח לומר את ההלל, עד שהוצרכו לתקן תקנה מיוחדת זו, כדי שלא ישכח לאמרו). ובמצה ג”כ תקנו כן (שלא לאכול אחריה שום דבר), זכר לפסח. ועי' טעמים נוספים ברמב”ן (במלחמות) ובר”ן. והרמב”ם כתב שאסור לאכול אחר הפסח והמצה, ”כדי שיהיה הפסח סעודתו וטעם בשר הפסח או המצה בפיו, שאכילתן היא המצה“ (רמב”ם הלכות חמץ ומצה פ”ח ה”ט). והיינו, כדי שיאמר בפיו טעם המצה (כנראה משום חיוב מצוה). אבל התוס' כתבו בסתמא ”דבעינן שיהא טעם מצה ופסח בפיו“, ולא בארו מאיזה טעם בעינן כן. ובדעתם יש לפרש הטעם כפי שמבאר כאן הרב שליט”א.